

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359723>

УДК 94 (477)«15-17»

THE CRIMEAN FACTOR OF GOVERNANCE IN OTTOMAN BUDZHAK AND OCHAKIV LAND

Oleksandr Sereda

PhD (History),

Institute for Historical Studies, Bulgarian
Academy of Sciences.52 Shipchenski Prohod Blvd, 1113 Sofia,
BulgariaAssociate Professor, South Ukrainian National
Pedagogical University named after K. D.

Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>E-mail: olexer@ukr.netCitation: Sereda, O. (2026) The Crimean factor of
governance in Ottoman Budzhak and Ochakiv land.
*Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of
Department of Cossack History in the South of
Ukraine*, 21, pp. 10–23.

Submitted: 23.03.2026.

Abstract

This article examines the role of the Crimean Khanate in the administration of the Ottoman territories of Budzhak and the Ochakiv region. The topic is relevant in the context of research into the Crimean Khanate and its contribution to the development of the southern Ukrainian Black Sea region during the 16th–18th centuries. The main mechanisms of the iltizam system — the basis on which Crimean administration was carried out in the Ottoman territories — are examined. In particular, the phased settlement of the Budzhak Horde in the Danube-Dniester interfluvium and the Yedisian Horde in the Bug-Dniester interfluvium is identified, along with the formation of territorial-fiscal districts — mukataas — based on them. A classic example of the granting of fiefs to the Crimean Khan in the North-Western Black Sea region and the establishment of Ottoman fiscal control over the sultan's khass is Khan's Ukraine — the Tombasar mukataa.

Keywords: *Iltizam, Mukataa, Crimean Khanate, Ottoman Budzhak, Ottoman Empire, Khan's Ukraine.*

КРИМСЬКИЙ ЧИННИК УПРАВЛІННЯ В ОСМАНСЬКОМУ БУДЖАКУ І ОЧАКІВСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Олександр Середя

Кандидат історичних наук,

Інститут історичних досліджень,

Болгарська академія наук

бул. Шипченски проход, 52, 1113 Софія,
Болгарія

Доцент, Південноукраїнський

національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського

вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса,
65020, Україна**Анотація**

Стаття присвячена кримському фактору ханського управління на османських територіях Буджака і Очаківської землі. Тема актуальна у контексті дослідження Кримського ханату і його внеску в освоєння південноукраїнського Причорномор'я протягом XVI–XVIII ст. Розглянуто основні важелі відкупної системи — ілтізаму, на основі якої здійснювалось кримське урядування на османських володіннях.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>

E-mail: olexer@ukr.net

Цитування: Середа О. Кримський чинник управління в османському Буджаку і Очаківській землі. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 10–23.

Отримано: 22.03.2026 р.
1,15 д.а.

Зокрема, визначено етапність розміщення Буджакської орди у Дунайсько-Дністровському межиріччі і Єдисанської орди у Буго-Дністровському межиріччі, та формування на їх основі територіально-фіскальних округів — мукатаа. Класичним зразком надання відкупних земель кримському хану у Північно-Західному Причорномор'ї і утворення османського податкового контролю над султанським хассом є Ханська Україна – мукатаа Томбасар.

Ключові слова: ільтізам, мукатаа, Кримський ханат, Османський Буджак, Османська держава, Ханська Україна.

В історії півдня України, з кінця XV до початку XIX ст., виокремлюється більш як трьохсотрічний період османського панування у Північно-Західному Причорномор'ї. Початок османської присутності в цьому регіоні безпосередньо пов'язаний з інкорпорацією Кримського ханату до Османської держави у 1475-1478 рр., що зумовило у подальшому спільний напрямок військової експансії до Центрально-Східної Європи. Відтак у османському наступі, сфокусованого на причорноморських землях Молдови і Литовського князівства, вагому роль відігравав саме військовий фактор Кримського ханату, що дозволило османам заволодіти обширними територіями від Дунаю до Дністра і далі до Дніпра. Спільний характер османсько-кримської експансії в регіоні призвів до поширення османської влади на увесь Буджак і Очаківську землю, а також зумовив подальше спільне управління цими землями. У той же час, від самого початку османської присутності в регіоні таке спільне освоєння новозавойованих земель було регламентовано чітким розмежуванням важелів османської централізованої влади і кримського управління на землях отриманих у користування від султанського уряду.

У наслідку османських завоювань на Балканському півострові і зокрема на Північно-Західному Причорномор'ї більшість земель проголошувалась султанським володінням – хассом, що було державною власністю. Частина цих земель, з волі султанського уряду розподілялася між військовими або адміністративними чиновниками, але значні завойовані володіння залишалися в особистій власності султана як *havass-i hümayûn*, що відходили до державної скарбниці.

Хасс, як султанське землеволодіння, і менші за обсягом військово-ленне землеволодіння – *зеамет* і *тимар*, є ключовими елементами відкупної системи – *ільтізам*, що передбачала передання функцій збирання доходів з державних джерел/земельних наділів цивільним особам чи спеціальному агенту – *мюльтезіму*. Функціонально *мюльтезім*, як отримувач відкупного земельного наділу, був адміністратором над населенням, яке звершувало свою господарську діяльність на податковому наділі, практично виступав посередником між безпосереднім користувачами земельних наділів та державною адміністрацією у фінансових зобов'язаннях відкупу. За військові заслуги перед Османською державою, найбільші хассові володіння, як правило, отримували державні сановники з найвищим рангом *паша*. [43, с.18-23] Зокрема у Північно-Західному Причорномор'ї такими привілеями були удостоєні кримські хани, як безпосередні учасники військової експансії до Центрально-Східної Європи. У Буджаку і Очаківській землі султанськими хассами були як правило степові і прикордонні землі, а кримський хан, як *мюльтезім* цих земель, розміщував на них підконтрольні йому ногайські орди і козацькі громади, що були на султанській службі.

Отримувачі султанського *хассу* (службовці, представники центральної влади чи то кримський хан), які ставали *мюльтезімами* – відкупниками султанського *хассу* із зобов'язуванням сплати обов'язкової ренти за отримані володіння, були наділені важелями вищого адміністративним управління на цих землях. Проте й ці володіння підлягали контролю зі сторони збирачів державних податків, а правосуддя вершили *кадійські* суди відповідних судово-адміністративних районів – *каза* [50, с.18], на території яких виділялися *хассові* землі. Якщо в *каза* більшість *хассів* були султанські, над цими землями призначався *войвода*. Наприкінці XVI – XVII століття, посадові особи у ранзі *войводи*, які керували султанськими *хассами*, стають важливими представниками у провінційній адміністрації [29, с. 321]. До зобов'язань *войводи* відносилось організація та збір доходів з *хассів* наданих *бейлербеям* та *санджакбеям*, чи то кримському хану [23, с.36]. Відповідно до умов, за якими держава відмовляється від свого права стягнення цих доходів в обмін на отримання відкупу від *мюльтезіма*, центральна влада вирішує декілька проблеми: по-перше держава знаходить джерело для отримання регулярних доходів, які надходять до скарбниці у вигляді грошових зборів, що складається з однієї початкової суми та відповідних щорічних внесків; по-друге держава безболісно обмежує вплив неефективної *тимарської* організації в системі володіння та контролю над землею, бо саме доходи з султанських *хассів* кількісно перевищували *тимари* та *зеамети*.

Однак виявляється, що держава допускає сильний вплив *мюльтезімів* на довірені їм землі, наприклад як і у випадку контролю кримським ханом земель у Буджаку і Очаківській землі. Відкупник – *мюльтезім* (тобто кримський хан) має не тільки економічну владу, але й фактичний контроль над певним регіоном. Поряд зі своїм основним обов'язком зі збору податків він забезпечує і адміністративне урядування у ввірених йому султанських *хассах*, покладаючи функції урядування на *войводу*, чи то на ногайського *сераскера*, як на своїх представників на місцях.

Османський уряд у другій половині XVI і протягом XVII ст., задля упорядкування системи користування держаних земельних наділів і унормування отримання відкупу за їх володіння, розпочинає процес приєднання *тимарських* земель до старих султанських *хассів*. На основі об'єднання старих відкупних земель і створення нових *хассів* формуються аграрні інституції у вигляді територіально-фіскальної одиниці – державної *мукатаа* [43, с. 57-58], з притаманним їй господарським і адміністративним урядуванням над населенням з належних земель до *мукатаа*. Основна мета запровадження інституції *мукатаа* була пов'язана з отриманням доходів від державної ренти на землю, відрахування якої напряму попадали до державної скарбниці [41, с. 489-544]. Поземельна *мукатаа*, за твердженням Лаоша Фекете, визначалася як податкова одиниця, ділянка державної власності під державним наглядом або правом користування, з відповідним способом адміністрування та оподаткування, яка фактично знаходилась в оренді відкупника [21, с. 85].

Очільниками територіально-фіскальної одиниці призначають *войвод* султанських *хассів*, на основі яких утворювалась *мукатаа*, що стає новою формою контролю землеволодіння без нагляду провінційних властей [23, с. 35-36]. *Войвода*, як представник кримського хана, дбає про збір доходів від ввіреного йому *хасу*, а пізніше й від *мукатаа*, на користь султана та вищих сановників і зокрема кримського хана, які є *мюльтезімами* султанського *хассу*. *Войвода* отримує фінансові, адміністративні та поліцейські функції та повноваження на виділених землях у відповідному судово-адміністративному окрузі – *каза*, і стає частиною місцевої адміністрації на ряду з *кадієм* чи *назіром*. Таким чином, деякі з *мукатаа* виокремлюються подібно до територіально-адміністративних одиниць османської централізованої влади і порушують звичайний чіткий поділ на *каза*, *санджаки* та *еялети* [44, с. 3-25]. Формально було б важко віднести *войводу* до військово-адміністративної ієрархії, оскільки його обирають серед довірених осіб провінційних управителів чи то кримського хана, що входять до їхнього оточення. У XVII та XVIII ст. спостерігається процес консолідації та об'єднання декількох *мукатаа* під керівництвом одного *войводи*, у результаті

чого з'являються територіально-адміністративні одиниці *войводалик*. Так, зокрема на теренах Буджака і Очаківської землі у другій половині XVIII століття був створений об'єднаний *войводалик* каушанських і дубосарських земель. У даному випадку *войвода* виступав вже як самостійний відкупник – *мюльтезім*, і самостійний адміністратор об'єднаного *войводалика*. [37, с. 259]

Поняття *войвода* і *войводалик* використовувались також для означення балканських васальних князівств у складі Османської держави. Так в османському підпорядкуванні князівство Молдова визначалось як *войводалик* Богдан (Boğdan Voyvodalıǵı); князівство Валахія як *войводалик* Ефляк (Eflak Voyvodalıǵı); князівство Трансильванія як *войводалик* Ердель (Erdel Voyvodalıǵı). Функціонально очільник кожного з князівств визнавався османською владою як *войвода* – тобто як відкупник султана, як окремий *мюльтезім*, але при цьому зберігав самостійність у внутрішньому самоврядуванні князівства і при васальному статусі все ж таки зберігав деяку самостійність у зовнішніх відносинах. Територія князівства проголошувалась як *войводалик* – підконтрольні землі відповідного *войводи*, з яких збиравсь відкупні податки османському султану. Таким чином *войводалик* створений на основі об'єднаних державних *мукаата* кардинально відрізняється від *войводалика* – васального князівства, яке визнавалось сусідніми державами як суб'єкт міжнародного права, анексованого Османською державою. *Войводалик* створений на основі *мукаата* передусім був відкупною територією султанського *хассу*, який залишався під внутрішнім адміністративним управлінням в територіальних межах османського провінційного адміністрування і не мав автономного статусу у васальній залежності, що мали Молдова і Валахія.

Таким чином, відповідно до вищенаведеного алгоритму виділення султанських володінь у Північно-Західному Причорномор'ї та утворення на їх основі інституцій територіально-фіскальних округів, протягом XVII та XVIII ст. виокремлюються декілька *мукаата*, населення якого було у підпорядкуванні до Кримського ханату. Зокрема на відкупних територіях кримський хан розміщує ногайські спільноти, що утворюють Буджакську і Єдисанську орди, а також виділяє відкупні землі для християнського населення Прибережних сіл нижньої течії Дністра і Ханської України, при цьому зберігає традиційне самоврядування як у ногайців так і у козацьких поселеннях прикордоння.

Османський уряд змушений був рахуватися з традиційними формами самоврядування переселенців на *хассові* володіння прикордоння і з управлінням кримських представників на місцях, передусім через політичну залежність місцевого населення від Кримського ханату і можливості їх використання на фронті протистояння османів з Європою. Також кочовий спосіб життя ногайців та релігійні і етнічні особливості решти населення в *мукаата* вимагали збереження традиційних важелів управління задля закріплення населення у складних умовах зовнішнього впливу на прикордонні. У подальшому впровадженні адміністративних реформ, Порто нібито накладає централізоване османське судове та податкове управління на традиційне кримськотатарське, поступово витісняючи його [35, Т. 1, с. 773-775]. Звичайно, це викликало опір та ігнорування законів центральної османської влади, а згодом вилилося у низку повстань кочового ногайського населення і призвело до хаотичної міграції прикордонного християнського населення. Османська влада змушена піти на поступки, спочатку встановлює особливі привілеї для прикордонних територій, тим самим пом'якшує систему оподаткування для військових категорій населення, що були на османській службі.

Кримське адміністрування населення на відкупних територіях, тривало протягом усього періоду османського панування в Північно-Західному Причорномор'ї. Накопичення кримськотатарського населення в Буджаку починається від часу спільного з османами заволодіння Кілії та Акермана [25, с. 487]. Турецькі літописці вказують кінноту Менглі-Герая як основний кочовий контингент, що отримав право на пасовища в Буджаку [18, с. 63] після 1484 р. Наступним кроком кримського хана Менглі-Герая у XVI ст. до інтенсивного

заселення Буджака ногайськими татарами було пов'язано з розгромом залишків Золотої Орди і переведення кінноти до околії Аккермана. Це право він отримає згідно *ферману* Баязида II, за яким кримському хану надаються землі біля Дністра у вигляді султанського *хассу* за військову допомогу при захопленні Кілії та Аккермана [16, с. 19-20]. Той самий *ферман* зобов'язує татар захищати від «невірних» новопридбані фортеці. Колишні піддані улусів *бейлербека* Тимура Мансура оселяються на цих територіях під назвою «аккерманські козаки» [48, с. 450]. У скаргах польського короля до османського султана цих же татар називають «белгородські козаки» [27, с. 22-23]. Зокрема у листі Мехмеда Герая до Сигізмунда I, у 1516 році зазначаються «белгородські козаки» що здійснили набіг на Україну [53, с. 7].

Також *шехзаде* Селім, перебуваючи на буджакському узбережжі Дністра в містечку Саруяр у 1511-1512 р. [20, с. 54], розміщує на цих землях кримськотатарський контингент, який становив основу до створення *вакифу* Явуза султана Селіма у територіальному розширенні від Саруяра на Дністрі до Татар-Бунар на річці Когильник.

З кожним подальшим османсько-татарським вторгненням до Центрально-Східної Європи автоматично зростає присутність кочівників у Північно-Західному Причорномор'ї. Так, після чергової військового походу османів на Молдову у 1538 році, на місці завойованої Тягині султан Сулейман I будує фортецю Бендер, а в її околіях залишає значну кількість татарської кінноти для охорони навколишніх теренів, що дозволяло б у разі потреби, швидко організувати похід з ногайського війська на прикордонні. Це стимулювало декілька хвиль масових переселень ногайців до центральної частини Буджака з 1538 по 1590 рік. Особливо значного впливу на зміну залюднення Буджаку зіграла масова міграція ногайців 1559-1560 рр., яка найбільше змінила щільність сільських агломерацій *каза* Аккерман. Порівняння реєстрів населення 1570 і 1596 років показують збільшення саме татарсько-ногайського населення на 30 відсотків [28].

Вагоме збільшення ногайсько-татарського контингенту у Буджаку вимагало встановлення чіткої вертикалі військового підпорядкування і адміністративної організації. До кінця 1596 року з основної маси татар і ногайців була сформована Буджацька орда, яка повністю займала степ між Бендерськими, Акерманськими та Кілійськими землями, а також частково розміщена на західній частині Очаківської землі. Відповідно до тюркської назви історико-географічного регіону – Буджак, татари, які щільно заселили територію по обидва боки Дністра і всю степ до Дунаю, позначаються назвою «буджакські татари». А територія їх розселення або кочовищ відповідно отримала назву «Земля Буджакських татар» (*Yusak Tatarlarının Toprağı*) [26, с. 23-24].

Утворення Буджацької орди в 1596 р. стимулює подальше масове переселення і найчастіше хаотичне розселення ногайців у степах Північно-Західного Причорномор'я протягом усього XVII ст. Спочатку займаючи порожні простори в степу кочовики заповнили степи між Дністром і Дунаєм і згодом втручаються в освоєні осілим населенням ділянках османсько-молдовського межування [36, с. 39]. Землі *войводалику* Богдан (Молдавське князівство) стають головною ціллю у зазіханнях ногайців, які таким чином розширяли свій життєвий простір.

Кримський ханат використовуючи передусім військовий потенціал Буджакської орди у зовнішніх походах також вдається до внутрішнього упорядкування адміністративного управління територій розселення ногайців. Головним фактором упорядкування є визначення степового Буджака як *хассове* володіння кримського хана, отримане від султана. Передусім Бахчисарайський диван призначає на управління в орді Буджацького хана (*сераскера*), як креатуру Кримського хана, що досить нагадує цивільні функції *войводи* на відкупних землях *мукаата*. Окрім цього, як контролюючий орган над Буджакською ордою від Бахчисараю призначається Прибережний ага (*Yalı Ađası*), який також у якості *войводи* контролює *мукаата* прибережних сіл.

Османське провінційне управління також всіляко намагається регламентувати більш чіткі межі розселення ногайців. Почасти в намірах узгодити питання ногайської присутності у Буджаку та протидіяти їх самочинному займанню пасовиськ, османська влада вдавалась до примусових заходів, а в разі прямого опору приймала рішення про виселення бунтівних формувань «буджакських татар і татар ногайця Аділя з Акермана» [51, с. 191] до Криму.

В архівному документі 1761 року «Про походження едисанських, буджакських і едичкульських татар» вичерпно висвітлено історію найбільшої хвилі переселення ногайців до Буджаку у середині XVII ст.: «...буджакці раніше жили біля річки Еділь (Волга), де зараз живуть калмики. Два ногайських вождя Арак-улу і його брат Ор Мамбет-улу 140 або 135 років тому прийняли підданство Туреччини і з кількома тисячами татар були поселені в степу Буджака між Дунаєм, Дністром і Прутом ...» [31, с. 1]¹. Особливо після спільної козацько-татарської військової кампанії 1650 року в Молдові, кримський хан наполегливо вишукує місце для розселення у Дністровсько-Прутському міжріччі ногайців на чолі з мурзами, для закріплення основної військової сили у подальших походах.

Кардинальним кроком османської влади у питанні впорядкування ногайсько-татарського розселення і вгамування прикордонних конфліктів у Буджаку було встановлення чіткого розмежування молдавських та османсько-татарських володінь у міжріччі Дністра і Прута. Врегулювання конфліктів землеволодіння безпосередньо пов'язано зі встановленням у 1666 році так званого «розмежування Халіль паши», за яким кордон з Молдовою встановлювався по річці Ялпуг і «Верхньому Троянову валу». У контексті такого територіального розширення і узгодження розташування Буджакської орди на землях між судово-адміністративними округами – «каза Аккерман, Кілія, Ізмаїл і Бендер» [22; 24, с. 849], османський уряд визначає регіон її розміщення як «Халіль-Паша юрду» (Halil Paşa Yurdu) [11], кордони якого визначали межі земель для кочового скотарства і поселення ногайців. Окрім того у 1672-73 рр. землі трьох південних районів Молдови [34, с.50] підпали під нове розмежування, наслідком чого було наказано звільнити території західного Буджака для розміщення нових орд. До встановленої лінії Халіль паши, приєднувалась смуга землі завширшки «2,5 години ходу» і протяжністю у «36 годин ходу» [31, с. 1], вздовж кордону від каза Бендер північніше від Верхнього Троянового вала і західніше від течії річки Ялпуг до Нижнього Троянова валу до *нахії* Тимарова.

Під час війни європейських держав «Священної ліги» з османами (1683-1699 рр.) ногайсько-татарські орди постійно порушували встановлений кордон Халіль паши і використовували для своїх господарських потреб сусідні молдавські землі [33, с. 338]. З цієї причини остаточне розмежування татарських кордонів часто відноситься до 1702-1703 рр. [17, с. 210] і пов'язується з підписанням Карловицького мирного договору в січні 1699 р., згідно з яким вводиться порядок у прикордонних територіях і передбачається виведення ногайців із земель Молдавського князівства [34, с. 49]. Однак під час перебування усуненого хана Каплан-Герая в Каушані, Буджацька орда його підтримує, і під загрозою неминучого повстання провідники бунтівних ногайців надсилають до Порти через коменданта Бендер наполегливе прохання, щоб їм були знову виділені землі в Молдові, звідки вони були вигнані [47, с. 45].

Упорядковуючи територіальне адміністрування на відкупних землях *хассу* наданого кримському хану у Буджаку, османська влада формує територіально-фіскальну одиницю «*мукатаа* Халіл-Паша юрду», до якої входять ногайські орди Ор-Мехмед Оглу, Орак Оглу, Джан Турак, Тюркман, Джанбойлук, Докузбай і Єдисан [7]. З огляду на те, що Буджакський хан мав резиденцію в містечку Каушан (Kauşan), та ж сама відкупна територія позначалась за назвою осідку очільника військового об'єднання «Буджацька орда» як «*мукатаа* Каушан». Очільником «*мукатаа* Халіл-Паша юрду» спочатку визнається буджакський *сераскер*, а у

¹ Копію документа отримано з власного архіву Анатолія Деомидовича Бачинського.

подальшому при виокремленні «*мукатаа* Каушан» очільником призначається *субаши* чи *войвода*.

Таким чином протягом двох століть у центральній частині Буджака зосереджується досить велика кількість кочівників, що зумовлює створення Буджацької орди. Балансуючи між Портою і Кримом, вона відіграє досить важливу роль у їхніх взаєминах. Орда вирішує насамперед свої економічні та недостатньо чітко встановлені управлінські привілеї. Османська держава у свою чергу регламентує перебування підконтрольних кримському хану ногайців в Буджаку через встановлення територіально-фіскальної одиниці *мукатаа* Халіл-Паша юрду.

За таким самим регламентуванням перебування єдисанських ногайців в Очаківській землі визначається відповідне адміністрування Єдисану у XVIII ст. Західна частина Очаківської степу від Тилігула до Кучургана починає заселятися татарсько-ногайськими ордами ще у XVI столітті. Так само, як і ногайці Буджака, вони входять до військово-територіального об'єднання Буджацька орда, адміністративно підпорядкованого Акерманському санджакбею. Як вказують османські джерела, саме у зв'язку з територіальним розширенням Акерманського санджаку в XVI столітті відбувається масове переселення татар на Очаківську землю. У листуванні до польського короля Сигізмунда I в 1542 році османський султан Сулейман I повідомляє, що терени на лівому березі нижнього Дністра до річки Тилігул є частиною Акерманського санджаку, де кримський хан вже «тридцять-сорок» років збирає частину ренти на свою користь, решта ж територій є султанським *хассом* (*hassa-i hümayün*) [45, с. 145]. Рента, збирається з ногайців, які в той час заселяли ці території і перебували в статусі «орендарів» відданих у відкуп земель кримському хану. У свою чергу, кримський хан також не будучи повноправним власником земель у Північно-Західному Причорномор'ї, за аналогією з Буджаком, є *мюльтезімом* – отримувачем султанського *хассу*, на основі якого створено чергову *мукатаа*, для Єдисанської орди.

Територіальне визначення земель для єдисанців фіксується на початку XVIII століття. Зокрема, картографічні данні Річчі-Занонні в його атласі Польщі позначають центральну частину Буго-Дністровського межиріччя як «Земля Очаківських татар» (Özi Tatarlarının Toprağı) [26, с. 23-24]. Таким чином позначаючи ногайсько-татарське населення в територіальному розширенні Очаківського *санджаку*, західну частину Очаківської землі – межиріччя Дністра і Кучургана визначаються належним до Буджакської орди, сформованої на територіальному розширенні Бендерського *санджаку*.

У 1700 році, через конфлікти з калмиками, вісім *мурз* – представників своїх родів, офіційно звернулися до османської влади з проханням дозволити їм оселитися на Очаківській землі [4]. Як зазначає французький конфідент Тунманн, «назва Єдисан не є давньою для цієї місцевості» [49, с. 49]. Він описує події 1715 р., коли кримський намісник-*сераскер* Кубані продовжує виведення ще однієї численної групи єдисанців з калмицьких володінь Північного Кавказу до віддалених територій Північно-Західного Причорномор'я. Їх переселення відбувається на внутрішні степи Буджака [15] та Очаківської землі. Хоча з другої половини XVII століття до 1715 р. частина єдисанців вже проживає на Очаківській землі, через свою нечисленність до того часу вони не мають можливості сформувати свою окрему орду за прикладом Буджакської. Саме так османські джерела вказують на розселення нових ногайських переселенців на території західної частини Очаківської землі «належних до Бендер на протилежній стороні ріки Турла (Дністер) які сягають річки Сарису (Кучурган), що є на просторах територіях “Озі Кири” (Очаківської землі)» (Turla'nın karşı yakasında Sarı Su nehri sahasına kadar devam eden Bender toprağında Özi civarında) [5].

Однак, вже у 1723 р. велика частина єдисанських ногайців на чолі з Батир-Тайджі переходить з Кубані через річку Дон і поступово переселяючись на землі Північно-Західного Причорномор'я у 1728 р. остаточно приймає верховенство Османської держави та Кримського ханату [49, с. 49]. Територіальне розселення єдисанців відбувається вже

відомими ногайцям теренами між Дніпром і Дністром, а також Східним Буджаком. Сформована Єдисанська орда займає центральну частину Очаківської землі [12] до володінь Буджацької орди, де межею між ними визначаються водорозділом річок Малий (Сухий) Куяльник і Кучурган [32, с. 413], тобто східним кордом земель Бендерського *санджаку*. Також у другій половині XVIII ст. єдисанці розташовуються в східній частині Буджака, між річками Алкалія і Когильник, на землях *вакифу* Явуза султана Селіма в межах *нахії* Татарбунар і *каза* Аккерман.

Єдисанська орда як кочове згрупування дрібних родових і територіальних ногайських громад об'єднувалась під управлінням кримської креатури з титулом *сераскера*. Очільником єдисанської орди могли стати тільки призначенці кримського хана обраних з ханського роду Ґераїв чи з родин бахчисарайських беїв і довірених хану осіб. Враховуючи, що єдисанці як кочівники не мали постійних поселень на Очаківській землі, спочатку центр орди не був закріплений за певним місцем, а визначався басейном ріки Березань. Вже у другій половині XVIII століття за картографічними даними у центральній частині Очаківської степу вздовж північної частини озера Тилігул позначається «Резиденція ногайського солтана» [38, с. 34]. Зокрема Річчі-Занонні позначає центр орди на території між Тилігулом і Сари-ґоєм як *Kabile-i Nogay Yedizan* [26, с. 24]. Кримське ханське управління при подальшому призначенні єдисанськими *сераскерами* синів Халім Ґерай хана зазначають центр орди в селищі Хантуран [42, с. 321], біля гирла річки Тилігул (Деліґол) при його впадіння до однойменного озера. З середини XVIII ст. Єдисанська орда поступово переходить до осілого способу життя, а на території що вона займала до 1779 р. було сформовано до 48 сіл чи «урочищ і місць, що належали очаківським татарам» [35, Т.ІІІ, с. 91-91].

У територіально-фіскальному аспекті, на центральних і східних теренах Очаківської землі відзначається наявність принаймні однієї великої земельної *мукатаа*, створеної османською адміністрацією за зразком аналогічної у Буджаку. У територіальному розширенні її позначено як «ногайська *мукатаа* на Очківському степу на березі ріки Сари (Кучурган)» (*Özi sahrasında Sarı nehri sahilindeki Nogaylıyan mukataası*) [12]. У рапорті 1765 року, щодо місця знаходження Ходжабея, відповідно резолюції головного управління *мукатаа* зазначається, що землі на північ від шляху Маяки-Ходжабей-Очаків між ріками Сари-су і Березань «відносяться до *мукатаа* Берізан», а кримський хан «збирає її десятини» [45, с. 231-232]. Таким чином території Єдисану визначено як відкупні землі у підпорядковані до кримського хана, а ногайське населення для османської адміністрації визначалось як ще одне податкове джерело з доходів *мукатаа*.

Одним з найяскравіших прикладів кримського чинника в управлінні населення на османських володіннях Очаківської землі прослідковується у XVIII ст., через введення адміністративних важелів *мукатаа* в територіальному обхваті Ханської України.

Поняття «Ханська Україна» з'являється в контексті прийняття Правобережної України під османській протекторат. Зокрема на Брацлавщині у прикордонних землях з Молдовою і Османською державою у трикутнику вздовж річок Дністра і Ягорлика визначається перебування «гетьмана України» (*Ukrayna hetmanı*) [3] Стецька (Степана Лозинського), з підпорядкуванням до кримського хана. Ставка гетьмана визначалась у містечку Ягорлик, яке було ключовим місцем у польсько-османсько-молдавському прикордонному розмежуванні. Поступово «Стецик Ягорлицький» отримує у підпорядкування Дубоссари з навколишніми молдавськими селами, що було відкупним володінням кримського хана. Під час одного з походів «польських» козаків восени 1695 р. на «села Стецькові», або «ханські села» в районі Дубоссар, Стецика було смертельно поранено [52, с. 376-379]. Новим очільником Ханської України у 1695 р. став призначений кримським ханом Петро Іваненко. За різними даними, він міг обіймати цю посаду до 1712 р. [46, с. 66]

Ханська Україна у складі Османської держави формується наприкінці XVII ст. на північній частині Очаківської землі від Південного Бугу вздовж Кодими, Ягорлика і до

середньо-нижньої течії Дністра. В церковних джерелах іноді Ханську Україну ототожнюють з усією територією Буго-Дністровського межиріччя. Протягом XVIII ст. терени Ханської України межували із Запорозької Січчю по Південному Бугу, а по Кодимі, Ягорлику до Дністра з Брацлавським полком Гетьманату.

Формування Ханської України відбувається на основі залюднення Лівобережного Подністров'я молдавськими і болгарськими переселенцями, а також козацькими групами населення з Поділля, Правобережної України і Запорізької Січі. Зокрема гетьман Степан Лозинський «Стецько» розміщує вище Дубоссар певну групу козаків з Правобережної України і заохочує до козацького стану «молдавських підданих» із-за Дністра, чим викликав протести молдовського *войводи* надіслані султану. [2]

Значна кількість українського козацтва, очолювана Петром Іваненком у 1692 р. прибуває до Криму, де від імені “Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького городового і народу малоросійського” скріплює з ханом договір про “вічний мир і братерство” і спільну оборони від Москви і Польщі. Кримський хан в свою чергу визнає Петрика гетьманом України і йому надається військова допомога у протистоянні з московськими військами. Поразка Петрика у військовій компанії обумовила перехід його в османські володіння та розміщення його війська на визначених землях вздовж Дністра, де у подальшому його гетьманська влада поширювалась тільки на козаків на підконтрольних кримському хану теренах Буго-Дністровського межиріччя.

Після постанови польського сейму 1699 р. про ліквідацію правобережних полків частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою, які базувалися в м. Дашкові (тепер Вінницька обл.) та його околицях, перейшли під протекцію кримського хана Девлет-Герая II. Окрім того польський король вимагає від османського султана забрати з Подільського воєводства на свої території «вірних йому козаків», яких було полонено при битві під Кам'янцем [45, с. 208]. Всі ці представники правобережного козацтва були розміщені в селах навколо Дубоссар, що стало основою для утворення Ханської України у територіальних межах Османської держави.

Накопичення на османському прикордонні з Брацлавщиною і Молдовою переважно християнського населення вимагало відповідного до їх статусу адміністрування згідно законів Османської держави. На початку XVIII ст. все українське населення козацького стану, що було прийнято на османську службу на прикордонні, внесено до відповідних реєстрів-дефтерів «з поіменним списком козаків» [45, с. 207-208]. Таким чином османська влада виділяла решту немусульманського населення Ханської України, що має сплачувати подушний податок – *джизйя*, від представників козацького стану, які замість подушного податку несли військову службу. Також козацьким сільським громадам було збережене традиційне самоврядування з їх очільниками – отаманами, а особа, яку призначали на управління в Ханській Україні, зазначається як «гетьман». Досить цікавим прикладом поєднання татарської і української доміанти в управлінні регіоном було призначення в Ханську Україну бахчисарайської креатури із зазначенням посади «гетьман Дубосарський» [42, с. 96].

«Ханська Україна» як територіальне формування на османських володіннях фіксується в єпархіальних джерелах XVIII ст. [40, с. 1-24]. Одним з перших позначень у документі 1737 р., наведеному в роботі А. Кочубинського, зазначається, що «треба... козацькими партіями напади робити в Ханську Україну» [39, с. XXXIII]. Однак офіційне османсько-турецьке діловодство для означення прикордонних земель Буго-Дністровського межиріччя не використовувало історико-географічну назву «Ханська Україна», а послуговувалось термінологією притаманною для османської адміністрації за «прецедентним» першим позначенням. Як вже згадувалось, у 1542 році османське прикордоння з поляками було у володінні кримського хана отримане як султанський *хасс*, де він вже «тридцять-сорок» років збирає частину ренти на свою користь і податки згідно з умовами відкупу [45, с. 145].

Османським документом 1777 року стверджується, що «вже більше як п'ятдесят років» (тобто у 1720-х роках) козацьке населення у подністровській частині Очаківської землі позначається як належне до «управління *хассу*, який з давнього часу є в руках кримських ханів» [45, с. 254]. Очільником над населенням цього султанського *хассу* кримський хан призначав *войводу*, з осередком у містечку Дубоссари (Tombasar hâssi voyvodası) [1]. Назва населеного пункту Дубоссари (в османсько-турецькому варіанті – Tombasar[10]), за османськими правилами встановлення адміністративного апарату *войводи*, стає складовою частиною назви територіального утворення, судової чи то господарської управлінської одиниці. Саме у такому означенні було створено територіально-фіскальну одиницю – *мукатаа*, з центром біля р. Дністер у селищі Дубоссари (Dubrusârı) [26, с. 24], з османською назвою регіону як: Tombasar *mukataası* [8], або Tombasar *Hassı mukataası* [6; 9]. Визначення назви територіально-фіскальної одиниці надає приблизне місцезнаходження оподаткованого населення і територіальне охоплення їх розселення у відповідній *мукатаа*, при цьому завжди наголошується на тому, що вона створена на основі султанського *хассу*. Решта територій із селами, нивами та ріками позначається терміном «належних [до *мукатаа*]», що були приєднані до контролю податкового відомства, але знаходились за територіальними межами початкового *хассу*.

Порівнюючи посаду призначуваного кримським ханом «*войводи мукатаа* Томбасар» з титулом призначуваного кримським ханом «гетьман Ханської України» чи «гетьман Дубоссарський», а також територіальний обхват їхнього адміністрування, можна стверджувати про існування одного територіального утворення (Ханська Україна – *мукатаа* Томбасар) з одним очільником, якій поєднував військово-політичні функції управління з господарсько-податковими (гетьман – *войвода*).

У другій половині XVIII ст. відбуваються процеси об'єднання декількох крупних *хассових* володінь до територіально-адміністративної одиниці *войводалик*, у межах якої можуть міститися декілька або одна велика поземельна *мукатаа*. Так у 1777 році зазначаються села нижнього лівобережжя Дністра під управлінням *войводи* Томбасар [45, с.254], але територіально віддалені від основного анклаву Ханської України. У 1778 році козаки вздовж ріки Тилігул вписані як «*невідємна частина хассу* Томбасар» [45, с.258]. Найдетальніше описано об'єднані дані у «Дефтері оподаткування і видатків *мукатаа хассу* Томбасар» [45, с.263-289], де позначено під керівництвом одного *войводи* всі населені пункти колишніх *мукатаа* Каушан, *мукатаа* Прибережних сіл і прикордонної *мукатаа* Томбасар.

В османських джерелах таке об'єднання колишніх *мукатаа* з обох сторін Дністра позначалось як «*войводалик* Томбасар», а очільника цієї адміністративно-територіальної одиницю визначали як: «*войвода мукатаа* Томбасар» [19, с. 115-116], або «воевода Томбасарської сторони» [30, с. 615-616]. Зокрема у 1785 р. скарбничий Ібрагім Бей був призначений очільником у «*войводалик* Томбасар» (Tombasar Voyvodalığı'nın Hazinedar zade İbrahim Bey) [13; 14], а його влада поширювалась на регіони Дубоссар, Каушан і Буджака [19, с. 109-110].

Отже, на основі османсько-турецьких документів можна стверджувати про територіальні володіння кримських ханів у Буджаку і Очаківській землі протягом всього періоду османського протекторату над Кримським ханатом. Всі територіальні розширення Османської держави у Північно-Західному Причорномор'ї проголошувались султанським *хассом*, що надавалось кримському хану до управління як *мюльтезіму* відкупних земель. Кримський хан у свою чергу розміщує на отриманих володіннях Буджакську і Єдисанську Орди, та визначає регіон розташування Ханської України. Османська влада у свою чергу формує на цих землях територіально-фіскальні – *мукатаа* Каушан, *мукатаа* Берізан і *мукатаа* Томбасар, які очолюють призначенці кримського хана – *войводи*. Кульмінацією кримського управління на османських територіях стало окупація Кримського ханату

Російською імперією, що призвело до ліквідації всіх важелів кримської присутності у Буджаку і Очаківській землі.

Джерела та література:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі – BOA). Fon adı: “A.DVN.KRM.” Dosya № 2. Gömlek № 18 [1193 Z 29/07.01.1780].
2. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHM.d.”, Dosya № 101, Gömlek № 36, [1102 C 10/16.03.1691].
3. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHM.d.”, Dosya № 102, Gömlek № 532, [1103 R 10/01.12.1691].
4. BOA. Fon adı: “AE.SMST.II.”, Dosya № 2, Gömlek № 139 , [1112 B 08 / 19.12.1700].
5. BOA. Fon adı: “C.DH.”, Dosya № 32 , Gömlek № 1559 , [1121 Ra 29 / 08.06.1709].
6. BOA. Fon adı: “C.ML”, Dosya № 172, Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792].
7. BOA. Fon adı: “C.ML”, Dosya № 617, Gömlek № 25442.
8. BOA. Fon adı: “C.ML”. Dosya № 454. Gömlek № 18351 [1195 B 29/21.07.1781].
9. BOA. Fon adı: “C.ML”. Dosya № 673. Gömlek № 27564 [1194 Z 25/22.12.1780].
10. BOA. Fon adı: “C.ML”. Dosya № 783. Gömlek № 31937 [1192 Ra 29/27.04.1778].
11. BOA. Fon adı: “C.MTZ”, Dosya № 3, Gömlek № 117, [1194 Za 19 / 16.11.1780]
12. BOA. Fon adı: “C.MTZ”, Dosya № 19 , Gömlek № 923 , [1144 Za 13 / 08.05.1732]
13. BOA. Fon adı: “HAT”. Dosya № 18. Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785].
14. BOA. Fon adı: “HAT”. Dosya № 18. Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].
15. BOA. Fon adı: “MAD”. Defter № 7389. [1127 / 1715].
16. Başer A. Bucak tatarları (1550-1700). Afyonkarahisar, 2010.
17. Catalogul documentelor turcești. Vol.II. (1455-1829). Întocmit de Mihail Guboglu. București, 1965.
18. Cronici turcești privind țările române. Vol.I. Sec. XV – mijlocul sec. XVII. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa A. Mehmet. București.1966.
19. Documente turcești privind istoria României. V. 2: 1774-1791. Întocmit de Mehmet M.A. București, 1983.
20. Emecen, F. M. Yavuz sultan Selim. I Baskı. İstanbul, 2010.
21. Fekete, L. Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln. Erster Band: Einleitung, Textproben, Budapest, 1955.
22. Gemil, T. Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712). Bukurești, 1984, Doc. №142, 144, 147.
23. Inalcik, H. Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. Studies in eighteenth century Islamic History, T. Naff and R. Owen (eds.), Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
24. Maxim, M. Țările Române și Imperiul Otoman. (§4. Teritorii românești sub administrația otomană). *Istoria Românilor*. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716). București, 2002.
25. Öztürk, Y. Kırım Hanlığı. *TÜRKLER*. Cilt.8. Ankara, 2002.
26. Ricci-Zannoni G.B.A. Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. Paris, 1772. Map № 24.
27. Sroeckovsky, V. E. Muhammed Giray Han ve Vassalları, Çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara 1978.
28. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Silistre ve Akkerman. VAYS.ED nr. 561.
29. Uzunçarşılı, İ.H. Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı. Ankara, 1948.
30. Veliman V. Relațiile Româno-Otomane, 1711—1821: Documente turcești. București, 1984. P. 615-616. Doc. № 212 [1793].
31. Архів зовнішньої політики Російської імперії. Ф. 69. «Едисанские дела». 1761. Оп. 112/1. Спр. 1.

32. Бачинский, А. Д. Едисанские ногаи в степях нижнего Побужья. *XV Наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР*. Одеса, 1972. С. 12-17.
33. Дмитриев, П. Г. Народонаселение Молдавии. Кишинев, 1973. 413 с.
34. Дмитриев, П. Г., Киртоагэ И. Г. Изменения в административно-территориальном устройстве центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XVII-XVIII вв. *Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. №1*. Кишинев, 1989. С. 35-50.
35. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. Т. I-III. СПб., 1887. 905 с.
36. Зененчук В. С. Население Бессарабии и Поднепровья в XIX веке. Кишинев, 1979. 286 с.
37. Каяпънар А. Мукатаите и илтизамската система във Видинско през XVI в. като принос за стопанската история на региона. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. II. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие. Варна, 2017. С. 248-263.
38. Кордт В. Матеріали до історії картографії України. Ч. 1. Київ, 1931. 111 с.
39. Кочубинский А.А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735 – 1739. Одесса, 1899. 618 с.
40. Лебединцев А. Г. Ханская Украина. Одесса: "Славянская" типография Е. Хрисогелось, 1913. 25 с.
41. Мутафчиева В. Откупването на държавните приходи в Османската империя през XV – XVII век и развитието на паричните отношения. Османска социално-икономическа история. София, 1993. 454 с.
42. Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру. Байрам-Али, 1944. 310 с.
43. Радусев, Е. Аграрные институции в Османската империя през XVII – XVIII век. София, 1995. 267 с.
44. Середа О. Османський адміністративно-територіальний устрій Буджака й Очаківської землі. *Чорноморська мінувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 3-25.
45. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. *Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti*]: [монографія] / Олександр Середа [= Oлександр Sereda]. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.
46. Середа О. Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету. *Чорноморська мінувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса, 2008. Вип. 3. С. 57-72.
47. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889. 252 с.
48. Трепавлов, В. В. История Ногайской Орды. Москва, 2002. 752 с.
49. Тунманн. Крымское ханство. Симферополь. Таврия. 1991. 92 с.
50. Цветкова Б. Турский феодальный род и болгарский народ. София, 1962. 80 с.
51. Челеби Э. Книга путешествия. Вып.1. Земли Молдавии и Украины / пер.: под ред. А. С. Тверитиновой. Москва, 1961. 340 с.
52. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ, 2005. 518 с.
53. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Том II. Львів: Світ, 1990. 596 с.

References:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (as follows – BOA). Fon adı: “A.DVN.KRM.” Dosya № 2. Gömlek № 18 [1193 Z 29/07.01.1780].
2. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHH.d.”, Dosya № 101, Gömlek № 36, [1102 C 10/16.03.1691].
3. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHH.d.”, Dosya № 102, Gömlek № 532, [1103 R 10/01.12.1691].
4. BOA. Fon adı: “AE.SMST.II.”, Dosya № 2, Gömlek № 139 , [1112 B 08 / 19.12.1700].
5. BOA. Fon adı: “C.DH.”, Dosya № 32 , Gömlek № 1559 , [1121 Ra 29 / 08.06.1709].

6. BOA. Fon adı: "C.ML", Dosya № 172, Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792].
7. BOA. Fon adı: "C.ML", Dosya № 617, Gömlek № 25442.
8. BOA. Fon adı: "C.ML". Dosya № 454. Gömlek № 18351 [1195 B 29/21.07.1781].
9. BOA. Fon adı: "C.ML". Dosya № 673. Gömlek № 27564 [1194 Z 25/22.12.1780].
10. BOA. Fon adı: "C.ML". Dosya № 783. Gömlek № 31937 [1192 Ra 29/27.04.1778].
11. BOA. Fon adı: "C.MTZ", Dosya № 3, Gömlek № 117, [1194 Za 19 / 16.11.1780].
12. BOA. Fon adı: "C.MTZ", Dosya № 19 , Gömlek № 923 , [1144 Za 13 / 08.05.1732].
13. BOA. Fon adı: "HAT". Dosya № 18. Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785].
14. BOA. Fon adı: "HAT". Dosya № 18. Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].
15. BOA. Fon adı: "MAD". Defter № 7389. [1127 / 1715].
16. Başer A. Bucak tatarları (1550-1700). Afyonkarahisar, 2010.
17. Catalogul documentelor turcești. (1965) Vol.II. 1455-1829. Întocmit de Mihail Guboglu. București.
18. Cronici turcești privind țările române. (1966) Vol.I. Sec. XV – mijlocul sec. XVII. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa A. Mehmet. București.
19. Documente turcești privind istoria României. (1983) V. 2: 1774–1791. Întocmit de Mehmet M.A. București.
20. Emecen, F. M. (2010) Yavuz sultan Selim. I Baskı. İstanbul.
21. Fekete, L. (1955) Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverucaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln. Erster Band: Einleitung, Textproben, Budapest.
22. Gemil, T. (1984) Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712). Bukurești, Doc. №142, 144, 147.
23. Inalcik, H. (1977) Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. Studies in eighteenth century Islamic History, T. Naff and R. Owen (eds.), Carbondale: Southern Illinois University Press.
24. Maxim, M. (2002) Țările Române și Imperiul Otoman. (§4. Teritorii românești sub administrația otomană.) *Istoria Românilor*. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716). București.
25. Öztürk, Y. (2002) Kırım Hanlığı. *TÜRKLER*. Cilt.8. Ankara.
26. Ricci-Zannoni G.B.A. (1772) Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. Paris. Map № 24.
27. Sroekovsky, V. E. (1978) Muhammed Giray Han ve Vassalları, Çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara.
28. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Silistre ve Akkerman. VAYS.ED nr. 561
29. Uzunçarşılı, İ.H. (1948) Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı. Ankara.
30. Veliman V. (1984) Relațiile Româno-Otomane, 1711–1821: Documente turcești. București. P. 615-616. Doc. № 212 [1793].
31. Arkhiv zovnishnoi polityki Rosijskoi imperii [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire]. F. 69 «Edisanskie dela». 1761. D.1. Op.112/1. L.1. [in Russian].
32. Bachinskiy, A. D. (1972) Edisanskie nogai v stepyah nizhnego Pobuzh'ya. *XV Naukova konferentsiia Instytutu arkheolohii, prysviachena 50-richchiu utvorennia SRSR*. Odesa. P. 12-17. [in Russian].
33. Dmitriev, P. G. (1973) Narodonaselenie Moldavii. Kishinev. 413 p. [in Russian].
34. Dmitriev, P. G., Kirtoageh I. G. (1989) Izmeneniya v administrativno-territorial'nom ustrojstve central'noj chasti Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurech'ya v XVII-XVIII vv. *Izvestiya Akademii nauk Moldavskoj SSR*. Seriya obshchestvennyh nauk. №1. Kishinev. [in Russian].
35. Dubrovin N. (1887) Prisoedinenie Kryma k Rossii. Reskripty, pis'ma, relyacii i doneseniya. Tom I-III. SPb. 905 p. [in Russian].
36. Zenenchuk, V. S. (1979) Naselenie Bessarabii i Podnestrov'ya v XIX veke. Kishinev, s. 39. [in Russian].

37. Kayapanar, A. (2017) Mukataite i iltizamskata sistema vav Vidinsko prez XVI v. kato prinos za stopanskata istoria na regiona. *Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania*. Tom II. Raznoobrazieto v balgarskoto stopansko-istorichesko razvitie. Varna. P. 248-263. [in Bulgarian].
38. Kordt, V. (1931) *Materialy do istorii kartografii Ukrainy*. Ch. 1. Kyiv. 111 p. [in Ukrainian].
39. Kochubinskij A.A. (1899) Graf Andrej Ivanovich Osterman i razdel Turcii: iz istorii Vostochnogo voprosa. *Vojna pyati let: 1735 – 1739*. Odessa. 618 p. [in Russian].
40. Lebedincev A. G. (1913) *Hanskaya Ukraina*. Odessa: "Slavyanskaya" tipografiya E. Hrisogelos. 25 p. [in Russian].
41. Mutafchieva, V. (1993) Otkupuvaneto na darzhavnite prihodi v Osmanskata imperia prez XV – XVII vek i razvitiето na parichnite otnoshenia. *Osmanska sotsialno-ikonomicheska istoria*. Sofia. 454 p. [in Bulgarian].
42. Petrun', F.E. (1944) Puti i podstupy k Dnestru. *Bajram-Ali*. 310 p. [in Russian].
43. Radushev, E. (1995) *Agrarnite institutsii v Osmanskata imperia prez XVII – XVIII vek*. Sofia. 267 p. [in Bulgarian].
44. Sereda O. (2022) Osmanskyi administratyvno-terytorialnyi ustrii Budzhaka y Ochakivskoi zemli. *Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. prats / za red. V. A. Smoliia*. Odesa : FOP Bondarenko M., Vyp. 17. P. 3-22. [in Ukrainian].
45. Sereda O. (2015) Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. [= XVIII. *Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhattı / Oleksandr Sereda [= Oleksandr Sereda]*/ Odesa: Astroprynt. 312 p. [in Ukrainian].
46. Sereda O. (2008) Khanska Ukraina v administratyvni strukturi Silistrynsko-Ochakivskoho eialetu. *Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. prats / za red. V. A. Smoliia*. Odesa. Vyp. 3. Odesa. P. 57-72. [in Ukrainian].
47. Smirnov, V. D. (1889) *Krymskoe hanstvo pod verhovenstvom Ottomanskoj Porty v XVIII veke*. Odessa. 252 p. [in Russian].
48. Trepavlov, V. V. (2002) *Istoriya Nogajskoj Ordy*. Moskva. 752 p. [in Russian].
49. Tunmann. (1991) *Krymskoe hanstvo. Simferopol'. Tavriya*. 92 p. [in Russian].
50. Tsvetkova, B. (1962) *Turskiyat feodalen red i balgarskiyat narod*. Sofia. 80 p. [in Bulgarian].
51. Chelebi, Eh. (1961) *Kniga puteshestviya*. Vyp. 1. *Zemli Moldavii i Ukrainy*. (per.: pod red. A. S. Tveritinovoj). Moskva. 340 p. [in Russian].
52. Chukhlib, T. (2005) *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648-1714 rr*. Kyiv. 518 p. [in Ukrainian].
53. Iavornytskyi, D. I. (1990) *Istoriia zaporizkykh kozakiv : u 3 t. T. II*. Lviv: Svit. 596 p. [in Ukrainian].